

ՎԻԿՏՈՐ ՄԵԱՅԱԿԱՆԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅԷ

ԿԱՏՐԱՆԻՔ

Հայոց թագոմի Կատրանիդեն Սյունիքի Վատակ Ա թագավորի դուստրն է, Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորի կինը:

Բագրատունի շինարար ու լուսամիտ թագոմիներից մեկն է Կատրանիդեն: Իր նախորդների նման նա ևս շինարարական լայն գործունեություն է ծավալել, եկեղեցիներ է կառուցել ու նվիրատվություններ կատարել վանքերին:

Կատրանիդե թագոմու շինարարական գործունեության պատկը Անիում կառուցված Մայր տաճարն է:

Տաճարի հիմնաքարը դրվել է Սմբատ Բ թագավորի իշխանության վերջին տարում՝ 989 թվականին: Տաճարի շինարարությունը շարունակել ու 1001 թվականին ավարտել է Սմբատ Բ թագավորի հարսը՝ նրա Գագիկ եղբոր կինը: Տաճարի հիմնադրման, կառուցման ու նրան տրված զարդերի մասին մեզ տեղեկացնում է այդ դեպքերի ժամանակակից պատմիչ Ասողիկը: Նա գրում է.

«...Կատրանիդե թագոմի բարեպաշտունի եղեալ... շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցիս Սմբատայ ամենապայծառ վաղելոյեանք, բարձրաբերձ կամարօք գմբեաւորեալ խորան երկնամեման, և զարդարեաց ի զարդ ծիրանեմաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկումածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթից և բազմապայծառ լուսատու անօթից վաղելոյեանք, որոք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սուրբ...»⁸¹:

Կատրանիդե թագոմու շինարարական արձանագրությունը ամենագեղեցիկ երկաթագրով փորագրված է տաճարի հարավային պատի վրա: Կատրանիդեն հաղորդում է.

«...Ես՝ Կատրանիդե Հայոց թագոմի... շինեցի զսուրբ Կաթողիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծից Սմբատա եւ կանգնեցաւ տուն Աստուծոյ նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոգեւոր եւ արձան մշտնջենաւոր, զարդարեցի եւ զարդիմք պատուականաւր նուէրք ինձ ի Քրիստոս եւ զարմից իմ եւ որդոց Սմբատա, Արստա եւ Աշոտ...»⁸²:

Ինչպես երևում է Ասողիկի պատմության մեջ քերված հատվածից և տաճարի շինարարական արձանագրությունից, Կատրանիդե թագոմին իր կառուցած եկեղեցուն թանկարժեք սարսքներ ու զարդեր է նվիրել:

Մայր տաճարը Անի մայրաքաղաքի ամենանշանավոր կառույցներից մեկն է, գտնվում է Ախուրյանի ձորից ոչ հեռու, գեղատեսիլ տարահարթում, Աշոտյան ու Սմբատյան պարիսպների միջև: Տաճարը երևում է քաղաքի բոլոր կողմերից և Միջնաբերդի հետ միասին իշխող դիրք ունի քաղաքի նկատմամբ: Պատմաբան Թադևոս Հակոբյանը վերջերս հրատարակած «Անիի պատմությունը» գրքում ճշտորեն Մայր տաճարը համարում է Անի քաղաքի խորհրդանիշը⁸³:

Անիի Մայր տաճարը 7-րդ դարի գմբե-

⁸¹ Ստեփանոս Տաթևեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Ա. Պետրոպոլ, 1885, էջ 256:

⁸² Հ. Ա. Օրբելի, Հայ վիճագրություն, պրակ 1, Անի քաղաք, Երևան, 1966, էջ 35:

⁸³ Թ. Խ. Հակոբյան, Անիի պատմությունը (նկագույն ժամանակներից մինչև 1045 թ.), Երևան, 1980, էջ 290:

թափոր բազիլիկ եկեղեցու հենքի վրա կառուցված կենտրոնազմբեթ եկեղեցի է: Մեծությամբ զիջում է միայն մայրաքաղաքի արքայական պալատի համալիրին: Մայր տաճարի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար ասենք, որ այն էջմիածնի Մայր տաճարից ավելի մեծ ու ավելի ընդարձակ է: Տաճարի կառուցման համար օգտագործվել են դեղին, սև, կարմիր, գորշ գույնի ամբողջովին սրբատաշ քարեր: Գերակշռող գույնը դեղինն է: Պատերի շարվածքը աչքի է ընկնում ոսկերչական վարպետությամբ:

Անիի Մայր տաճարը մոնումենտալ կառույց է: Տաճարի կառուցման գործում կիրառված ճարտարապետական մոտիվները, շինության վեհությունը, կատարելությունը Մայր տաճարը դարձնում են հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը: Մի շարք ճարտարապետների կարծիքով (Ստրժիգովսկի, Թ. Թորամանյան) Անիի Մայր տաճարի կառուցողական սկզբունքները հետագա զարգացում են գտել 12—14-րդ դարերում Եփրատյան ձևավորված գոթական ճարտարապետության մեջ:

Անիի Մայր տաճարը կառուցել է հռչակավոր ճարտարապետ Տրդատը, այն Տըրդատը, որ դրանից մեկուկես տասնամյակ առաջ մեծ վարպետությամբ վերականգնել էր Կոստանդնուպոլի Սուրբ Սոֆիայի գրեթե, և որին Ստրժիգովսկին կոչում է «գոթական ոճը տանող ճանապարհի հայտնագործող»⁶⁶:

Չափազանց մեծ էր Մայր տաճարի համբավը: Հ. Ղևոնդ Ալիշանը Ծիրակ աշխարհին նվիրված հայտնի ուսումնասիրության մեջ կարծիք է հայտնել, որ Մայր տաճարում են ձեռնադրվել Հայոց կաթողիկոսներն ու թագադրվել Ծիրակի Բագրատունի թագավորները⁶⁷:

Կատրանիդե թագուհու հովանավորած ու Տրդատ ճարտարապետի կառուցած Մայր տաճարը մեզ է հասել կանգուն վիճակում (1319 թվականի երկրաշարժից միայն զրմբեթն է փլվել): 19-րդ դարի վերջերին տաճարի ներսը մաքրվել է, գմբեթի բեկորները հանվել են տաճարի միջից: 20-րդ դարի սկզբին, երբ Անիում սկսվեցին գիտական պեղումները, տաճարում տեղավորվեց Անիի հնագիտական թանգարանի մի բաժինը՝ հնադարանը: Հնադարանում հավաքվում են պեղումների ժամանակ գտնված, ճարտա-

րապետական առումով հետաքրքրություններ կայացնող նյութերը:

19-րդ դարի վերջերին Ծիրակի դաշտում մեկ անգամ էլ կրկնվեց Անի քաղաքի հրաշալիքը՝ ավերակների թագուհին՝ Մայր տաճարը: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում Տրդատ ճարտարապետի հաջորդները մեծ վարպետությամբ կառուցում են հռչակավոր Մայր տաճարի կրկնօրինակը՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցին:

Անիի Մայր տաճարը գրավել է տաղանդավոր նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի ուշադրությունը: Տաղանդավոր նկարիչը ստեղծել է «Մայր եկեղեցին» ուշագրավ կտավը, որն այժմ ցուցադրվում է Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարանում:

Ծիանար թագուհի Կատրանիդեն դեռևս իր կենդանության օրոք համոզվեց իր ձեռակերտ տաճարի հավերժությանը և իր հիշատակն ամբողջությամբ կապեց նրան, մահից հետո էլ չբաժանվեց Մայր տաճարից: Նրա հանգստարանը գտնվում է Մայր տաճարի արևելյան կողմում, մի փոքրիկ մատուռի մոտ:

ԱՐԶՈՒ ԽԱԹՈՒՆ

Արգու խաթունը Կայենի և Մահկանաբերդի տեր, Թիֆլիսի ամիրա Բուրդ Արծրունու (Ամիր Բուրդ) դուստրն է: Ամուսնացել է Հաթերքի իշխան Հասանի ավագ որդի և հաջորդ Վախտանգ Խաչենցու հետ:

Վախտանգ Խաչենցու տանը որոշ ժամանակ ապրել է միջնադարի մեծ մտածող, իրավագետ Մխիթար Գոշ վարդապետը: Վախտանգի և նրա եղբայրների հովանավորությամբ ու օգնությամբ էլ Գոշը կառուցում է Նոր Գետիկի վանքը: Եկեղեցու օծման հանդիսությունների ժամանակ (1197 թ.) Արգու խաթունը վանքին է նվիրում իր գործած վարագույրը:

Մխիթար Գոշը իր հետագա գործունեության ընթացքում միշտ երախտագիտությամբ է հիշել Վախտանգին ու Արգու խաթունին: Գոշը երախտալից ընծադարձով նրանց է նվիրել իր Դատաստանագրքի մի օրինակ. «Յիսուս Բրիստոս, յորժամ գաս ի նորոգեալ զերկիրս, նորոգեա հոգւով և մարմնով զաստուածաւեր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ և զամուսին իր զԱրգու խաթուն ի կեանս անմահս»:

1214 թվականին Վախտանգ իշխանը մահանում է: Արգու խաթունը, ամուսնու հիշատակին, Դադի վանական համալիրում կառուցում է մի եկեղեցի, որն այդ համալիրի ամենահռչակալ հուշարձանն է և անխաթար պահպանվել ու հասել է մեր օրերը:

⁶⁶ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 413:

⁶⁷ Հ. Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 67—78:

Եկեղեցու 19 տողանոց շինարարական արձանագրությունը փորագրված է հարավային պատի վրա: Արզու խաթունը գրել է.

«...ես՝ Արզու խաթուն, նուստ աղախին Քրիստոսի, դուստր մեծի իշխանաց իշխա-

նանելով, զի վասն մեղաց իմոց խրատեաց զիս Աստուած...»⁵⁵:

Արզու խաթունը իր ժամանակի լավագույն ձեռագործ գործողներից մեկն էր: Նա վարագույրներ է գործել Հաղբառի, Մա-

Դադի վանք. 1214 թ. Արզու խաթունի կողմից կատարված եկեղեցու մի հատվածը

նին Քրդին և ամուսին Վախտանկայ Խաչենոյ, յուսով մեծաւ շինեցի զսուրբ կաթողիկէս ի տեղոյ ճանգատարանի առն իմոյ և զաւակաց իմոց Հասանայ անդրանիկին իմոյ և Գրիգոր, որ Տէրն կեաւրեալ վախ-

կարավանքի, Դադի վանքերի համար: Նրա մասին սրտամիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրել է. «Սա քազում ինչ օժանդակ եղև ա-

⁵⁵ Ստորագրութիւն կաթողիկէ, էջ 356:

բար և վարագոյր գեղեցիկ՝ դստերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս և զանազան, զործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք՝ տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն»⁸⁰:

ԶԱՊԵԼ

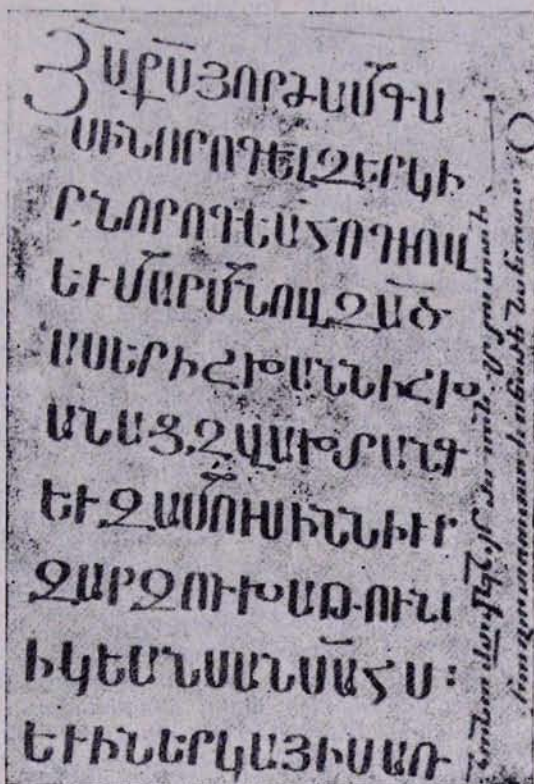
Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորի և Սիպիլ թագուհու դուստրը՝ Զապելը, ծնվել է 1215 թվականին: Զապելը Լևոն Բ թագավորի միակ զավակն էր և 1218 թվականին հայտարարվեց Կիլիկիայի թագաժառանգ: Լևոն Բ-ը խոստանում է Զապելին ամուսնացնել Հունգարիայի Անդրեաս թագավորի Անդրեաս որդու հետ: Այդ ամուսնությունից հետո Անդրեասը դառնալու էր հայոց թագաժառանգ: Սակայն Լևոն Բ-ի մահից հետո (1219 թ.), ինչպես պատմիչ Սմբատ Սպարապետը հաղորդում է. «Ռեզոնաց թագաւորին որդին ոչ եկն յորժամ լուաւ զմահ թագաւորին Լևոնի»: Այս պայմաններում հայոց ավագանին հարմար է գտնում Զապելին ամուսնացնել հարևան Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի որդի Ֆիլիպի հետ: Սակայն Ֆիլիպը չարդարացրեց հայոց ավագանու հույսերը, վարում էր հայաստ քաղաքականություն, որի հետևանքով իշխանությունից հեռացվում է ու թափվում մահաւում⁸¹: 1226 թվականին Զապելը, հայոց ավագանու որոշմամբ, ամուսնանում է Կոստանդին Պալիի որդի Հեթումի հետ⁸²:

Զապել թագուհին կատարել է շինարարական մեծ աշխատանքներ: Նա Սիս մայրաքաղաքում երկու եկեղեցի է կառուցել, իսկ 1241 թվականին դարձյալ Սսում կառուցել է հիվանդանոց: Հիվանդանոցի շենքըն ավերվել է: Բարեբախտաբար 1626 թվականին գտնվել ու ընդօրինակվել է հիվանդանոցի շինարարական արձանագրությունը:

«Կատարեցաւ յարմարումն շինուածոյ հիւանդանոցիս հրամանաւ մեծաւ փառաքրիստոսաւեր թագուհւոյ Զապելի. ի թվականութեան Հայոց Ու Դ (1241)»⁸³:

Զապել թագուհուն բարձր են գնահատել նրա ժամանակակիցներ Թորոս Ռուսիդն ու Վարդան վարդապետ Արևելցին: Մանրա-

նկարիչ Ռուսիդը Զապելին անվանում է «սրբափոգի, առաքինաջան և ողջախոհ թագուհի»:

Միսթար Գոշի ընծայագիրը՝ Վախտանգին և Արզու խաթունին նվիրած, Դատաստանագրքի վրա

Զապել թագուհին մահացել է 1252 թվականի հունվարին ու թաղվել Դրազարկի վանքում: Զապել թագուհու մահից հետո էլ Կիլիկյան դրամները կտրվել են Հեթում թագավորի և նրա պատկերով: 1257 թվականին Հեթում թագավորը Ասորիքի Քերեք քաղաքում եկեղեցի է կառուցել Զապելի հիշատակին:

Զապելի կերպարը հուզել է նաև մեր օրերի ականավոր նկարիչ Վառդգես Սուրենյանցին: Նա 1909 թվականին ստեղծել է «Զապել թագուհու վերադարձը գահին» իլյուստրացիան կտավը, որտեղ պատկերված է այն պահը, երբ դեռատի Զապելը եկել է պալատ որպես հայոց թագուհի, որպես Հեթում թագավորի կին:

ձեռքով 1626 թվականին գրված հիշատակարանում: (Տես Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621—1640 թթ.), Բ. Բ. Կազմեցին Վ. Հակոբյանն ու Ա. Հովհաննիսյանը, Երևան, ԳԱ, 1978, էջ 207):

⁸⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 215:

⁸¹ Նույնը, էջ 189:

⁸² Նույնը:

⁸³ Արձանագրությունը մեջ է բերվել 1286 թվականին գրված Մաշոցի 475ր էջում Հակոբ Սսեցու

ՎԱՆԵՆԻ

Վանեցիներն խաղրակյան իշխանական տան շատավիդներից է՝ Ջաջուռ Բ-ի դուստրը, խաղրակ Բ Պողոսյանի քույրը, ամուսինն էր Սևադյանց Արսա իշխանի որդի Կուկը:

Վանեցիներն 1224 թվականին խորանաշատի վանքում Ավետարան է գրել տվել: Ավետարանը մանրանկարված է և չափազանց գեղեցիկ: Այդ է ակնարկում հետագայում ձեռագիրը փրկագնող Մելիք Հովսեփը իր հիշատակարանում՝ «Արդ զայս պատուական ակնա ազատեցի ես՝ Մելիք Յովսափա»: Ավետարանը Վանեցիներն նվիրել էր խորանաշատի վանքին, սակայն փրկագնվելուց հետո այն հանգրվանում է Վանի Սուրբ Վարդան եկեղեցում:

Խորանաշատի Ավետարանի գրվելուց ութ տարի անց Վանեցիներ մեկ այլ մանրանկար Ավետարան է պատվիրում Գեակա վանքում: Մագաղաթյա երկրորդ Ավետարանը գրում է Ստեփանոս գրիչը: Այս Ավետարանը ևս զարդարվում է մանրանկարներով: Վանեցիներն Ավետարանը նվիրում է Արցախ գավառում գտնվող Հավապտուկի մենաստանին: Սակայն այս Ավետարանին ևս վիճակված էր առաջինի ճակատագիրը, այն ևս վանքին նվիրվելու տարում թաթարների ատապախությունից հետո գերեզարվում է ու տարվում Մոզան: 1236 թվականին գերեզարդող Ավետարանը քերում է Տիդիս և վաճառում: Զեռագիրը խմբովին փրկագնում են: Վանեցիներն պատվիրած երկրորդ Ավետարանն այժմ գտնվում է Երևանի Մատենադարանում:

Ինքը՝ Ավետարանների պատվիրատուն՝ ուսումնասեր Վանեցի իշխանուհին, մահացել է 1269 թվականին ու թաղվել Սևանում⁶³:

ԿԵՌԱՆ

Կեռանը Լամբրոնի տեր Հեթում սեպաստուսի և Կեռանի դուստրն է:

1262 թվականին Կեռանը ամուսնանում է Կիլիկիայի թագավոր Հեթում Ա-ի որդու՝ Լևոնի (Լևոն Գ.) հետ: Հարսանքի օրը Կոնստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը Կեռանին է նվիրում իր Ավետարանը, որ գրվել ու ծաղկազարդվել էր հարսանքի ճախօրյակին: Ավետարանի և՛ գրիչը, և՛ ծաղկողը հուշակավոր մարդիկ էին: Ավետիսն ու Թորոս Ռոսլինն էին աշխատել այդ Ավետարանի վրա: Ավետարանի վերջում

գետեղված էր նաև Լևոնին և Կեռանին պատկերող նկարը, որտեղ նորաստեղծները արքայական զգեստներով են: Նկարի ֆոնը ամբողջովին ոսկով է պատում: Այս եզակի նկարի հեղինակը Թորոս Ռոսլինն է:

1270 թվականին թագաժառանգ Լևոնը օծվում է Կիլիկիայի հայոց թագավոր, Կեռանը՝ թագուհի:

Հարսանքից տասը տարի անց Կեռան թագուհին հուշակավոր գրիչ Ավետիսին առաջարկում է արտագրել նոր Ավետարան: Ավետիսը իրեն հատուկ վարպետությամբ կատարում է Կեռան թագուհու պատվերը: Ավետարանը պատկերազարդված է: Մանրանկարիչը, որի անունը ցավոք անհայտ է, պահպանել է պատկերագրության ընդունված կանոնները. մանրանկարներն աչքի են ընկնում նրբագեղությամբ, կատարողական մեծ վարպետությամբ, պարզ կառուցվածքով, գծանկարի հստակությամբ ու գունընտրության ներդաշնակությամբ: Ավետարանի աչքի ընկնող մանրանկարներից մեկը Լևոն Գ. թագավորին ու Կեռան թագուհուն ժառանգների հետ պատկերող մանրանկարն է, որը, բացի բարձրարվեստ աշխատանք լինելուց, միաժամանակ ունի պատմական արժեք: Իր պատկերապատկերի անունով էլ այս ձեռագիրը մտել է մշակույթի պատմության գանձարանը: «Կեռան թագուհու Ավետարանը» այժմ պահվում է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց Մատենադարանում: Պետք է խոստովանել, որ այս ձեռագիր մատյանը հայկական միջնադարյան արվեստի լավագույն գործերից մեկն է⁶⁴:

1274 թվականին Կեռան թագուհին Ստեփանոս Իրիցու որդի գրչին գրել է տվել Վարդանի գործերն ընդգրկող ժողովածու:

Հայոց արքայական զանգի նստած եզակի թագուհիներից մեկն է Կեռանը: Նա իր ամուսին թագավորին տասնհինգ զավակ է պարգևել: Վերջում նա լքել է ամեն ինչ՝ իշխանություն, հարստություն, ու մտել Լամբրոնին մոտիկ գտնվող Սկևռայի վանք՝ քույր Թեոֆանո անունով:

Երբեմնի թագուհին՝ քույր Թեոֆանոն, 1283 թվականին Սկևռայի վանքում Ստեփանոս քահանային պատվիրում է Ավետարան արտագրել: Այս Ավետարանը գրասեր թագուհու վերջին պատվերն է: Ավետարանի գրվելուց երկու տարի անց, 1285 թվականին, դեռևս քառասունը չլրորած, Կեռան թագուհին կնքում է իր մահկանա-

⁶³ Գաբրիել արքեպ. Յովսեփյան, Խաղրակյանց կամ Պողոսյանց հայոց պատմության մեջ, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 81:

⁶⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 385:

ցում⁹⁵։ Նրա մարմինն ամփոփվում է վանքի արքայական հանգստարանում։

ՖԱՐՄԱՆ

Ֆարման տիկինը Ուլուպակի և Տովլաթի դուստրն է, ամուսինն է դերձակ Սարգիսը։

1486 թվականի նոյեմբերի 15-ին Աստվածատուր Կաֆայեցի գրիչը Քալթայ քաղաքում գրում-ավարտում է սկսած Գանձարանը, որ պատվիրել էր տեր Զաքարիան։

Ֆարման տիկինը, լսելով Գանձարանի մասին, գալիս է Աստվածատուր գրչի մոտ և խնդրում Գանձարանը վաճառել իրեն։ Աստվածատուրը Գանձարանի գրված էջերը 130 արծաթով վաճառում է Ֆարման տիկնոջը։ Ֆարման տիկինը մանրանկարիչ ու կազմող է գտնում, ծաղկել ու կազմել տալիս Գանձարանը։ Ֆարման տիկինն իր հիշատակարանում գրում է, որ Գանձարանի վրա ինքը 182 արծաթ է ծախսել։

Ֆարման տիկինը Գանձարանը նվիրում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն և հետագա սերունդներից խնդրում. «Աղաչեմ զքեզ, որք եղանակեք քաղձրածայնի, յիշեսցիք յաղօթս ձեր զանաթան Ֆարման, ըզձնադնս իմ զՈւլուպակն և զՏովլաթն, և զիմ կողակիցն զդերձակ Սարգիսն։ Նայ, որ յիշե և ողորմիս ասե, նայ ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ Յիսուսէ»⁹⁶։

Ֆարման տիկնոջ Գանձարանն այժմ գտնվում է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց Մատենադարանում։

ՄԱՐԻԱՄ

Հովասափի և Զանադի դուստր Մարիամն ապրել է 17-րդ դարի սկզբին, ամուսինն է Էնիաթը։

1617 թվականին Մարիամ մահդասին վան քաղաքում գրիչ Հովհաննեսին պատվիրում է մի Ավետարան արտագրել։ Իր հիշատակարանում Հովհաննեսը գրում է. «Արդ՝ գրեցաւ ս[ուր]բ Աւետարանս ձեռամբ մեղսամեծ Յովանիսիս, ի մայրաքաղաքն ի վան, ընդ հովանեաւ Ս. Տիրամայր Աստ-

ուածածնին և Ս. Հրեշտակապետին, ի յառաջնորդութիւն ս[ուր]բ ոյստիս Վարագայ ի Մարտիրոս վարդապետին, ի թվականիս Հայոց ՌԿԶ (1617), ի դառն և ի նորք ժամանակիս, քազում աշխատութեամբ և անընդունակ գ[ր]ով յարեաւ գրչութեան, և քազում մեղաց ցնորիք պաշարեալ, այլ անտ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր Հոգին, անարժան ձեռօք իմովք ի ստոյգ և ընդիր օրինակէ, կենօք տառապեալ»⁹⁷։

Ավետարանն արտագրվել է Մարիամի որդիների՝ Կարապետի և Մկրտչի հիշատակին։

Ավետարանի 322բ էջում մնում է Մարիամ «մահդասու» անունից գրված հիշատակարանը, որով վերջինս հայտնում է, որ Ավետարանն ընծայում է Սուրբ Հովհաննես եկեղեցուն. «Ես՝ մահդասի Մարիամս ըստացայ ըզս[ուր]բ Աւետարանս վաստակաց իմոց, յիսֆ արի ի դուռն Ս. Յովանիսի և սքանչելագործ Ս. Աւետարանին անջինջ յիշատակ»։

Մարիամ մահդասու պատվիրած և Հովհաննես գրչի արտագրած Ավետարանն այժմ պահվում է Երևանի Մատենադարանում։

ԳՈԶԱԼ

Գոզալն ապրել է 17-րդ դարի սկզբներին Մոկաց երկրի Բոլենց գյուղում։ Ամիրի և Խանումադի դուստրն է։

1621 թվականին Բոլենց գյուղի եկեղեցում գրիչ և նկարիչ Հակոբն արտագրում ու ծաղկում է մի հիասքանչ Ավետարան։ Ավետարանի նկարազարդումն ավարտելուց անմիջապես հետո Հակոբը մահանում է։

Հակոբի արտագրած ու ծաղկած Ավետարանը հիացմունք է պատճառում տաճարների Սոլթանջի կնոջը՝ Գոզալին, և նա այն գնում է։

Ավետարանի 296ա էջում Գոզալի անունից գրված հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես՝ աստուածասէր և բարեմիտ ծառայս Աստուծոյ, կինս Գօզալս, ստացայ զայս ս[ուր]բ Աւետարանս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնօղաց իմոց։ ...Ես՝ ծառայս Աստուծոյ՝ Գօզալս, ըստացաւ զս[ուր]բ Աւետարանս և ետու ի դուռն Ս. Ստեփանոս Նախավկային և Ս. Մահակայ հայրապե-

⁹⁵ Կեռան թագուհու որդին՝ թագավոր, ապա կրոնավոր, ապա պատմիչ Հեթումը, գրում է. «21Դ (1285) փոխեցաւ ի Քրիստոս ամենագովելին հոգով և գեղեցկական տեսօք առաքինի մայր իմ Կեռան թագուհին հայոց յոգոստոսի իծ (29)»։ (Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, 13—18-րդ դարեր, հ. 1, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 85)։

⁹⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481—1500), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, Երևան, ԳԱ, 1967, էջ 468։

⁹⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601—1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Երևան, ԳԱ, 1974, էջ 610։

տին: Ով հեռացն է դրանք սորա' ... անհիճաճ կենա՞նք⁹⁸:

Ինչպես Գողաթի, այնպես էլ ձեռագրի մյուս հիշատակարանները գրել է Պարսամ քահանայան: Իր հիշատակարանում Պարսամ գրիչը միաժամանակ հայտնում է, որ Ավետարանից բացի Գողաթը եկեղեցուն է նվիրել «լա զարբաֆ շուրջատ մի, լա շապիր մի, ուրար մի»:

Գրիչ ու նկարիչ Հակոբի արտագրած ու ծաղկած և Գողաթ տիկնոջ հովանավորությունը վայելած Ավետարանն այժմ գտնվում է Երևանի Մատենադարանում:

ՄԱՐԻԱՄ

Գրիչ Մարիամն ապրել ու ստեղծագործել է Երևան քաղաքում: Նրա կենսագրության մասին ոչինչ հայտնի չէ: Մարիամի անվան միակ հիշատակությունը գտնում ենք 17-րդ դարի սկզբներին սկսված մի Գանձարանում⁹⁹, որի վրա Մարիամն աշխատել ու ամբողջացրել է 1632 թվականին:

Մարիամի հիշատակարանը գրված է Գանձարան ժողովածուի 147ր էջում. «Գրեցաւ տաղս այս ի Երևան, ձեռամբ տրուպ Մարիամին, թիին ՌԶԱ (1632) ամի մարտի 4 (3) արն շաբաթի, որք եղանակէր յիշեղէք զմեզ, և դուք յիշեալ լիչիք ի նրման»¹⁰⁰:

Հովհաննես դարի սկսած ու Մարիամ գրչի ավարտած երգերի ժողովածուն՝ Գանձարանը, այժմ պահվում է Երևանի Մատենադարանում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ

Աղուրջի և Խանումի դուստր Մարգարիտ գրիչը ապրել է 17-րդ դարի առաջին կեսում:

Մարգարիտի մասին կենսագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Նրա անվան միակ հիշատակությունը գտնվում է 1640 թվականին Լաիանի շրջանի Ծեմեներ գյու-

⁹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 20—21:

⁹⁹ Ձեռագրի 63ա էջում պահպանվել է Գանձարանը սկսողի՝ Հովհաննես գրչի հիշատակարանը. «Գրեցալ թիին ՌԶԵ (1606)-ին մայիս ամսուն է (7)-ին, ձեռամբ անարժան և անպիտան ծառայ Յովանես դարին, ի հին արհեստին, որ կարդալ[ք] մի մեղայդիք, Աստուած ողորմի ասացէք»: (Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 198):

¹⁰⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 471:

ղում արտագրված Ավետարանում: Ավետարանի 325ա էջում գրված է.

«Արդ՝ գրեցաւ տա ի մեծ բուսականութանս Հայոց Ռ եւ 26 (1640) ամին... Աստուած ողորմի ասէք մեզ՝ Դազար և Մարգարիտ գրչիս եւ ծնողացն՝ Կիրակոս քահանային եւ Թուրվանդին, Աղուրջին եւ Խանումին եւ մեր հոգեւոր մայր՝ Խոսրով ապաշխարողին...»¹⁰¹:

Ավետարանն ունի 329 էջ, կանոնատախտակներ՝ ընտիր ծաղկումով, ավետարանիչների մանրանկարներ, բազմաթիվ լուսանցազարդեր, գլխագրեր: Դժվար է ասել, Մարգարիտ գրիչը որքան է աշխատել Ավետարանի վրա, ո՞ր մասից, մանրանկարներ, լուսանցազարդեր, գլխագրեր արել է, թե ոչ: Բայց իրականացնել է, որ աշխատել է և այն էլ այնպես, որ հիշատակարան է թողել մյուս՝ մեր կարծիքով գրված գրչի՝ Դազարի հետ:

Հայոց Ծեմեներ գյուղում Դազարի ու Մարգարիտի ձեռքով գրված այս մեկ հատիկ Ավետարանն էլ անցել է երկրե-երկիր և, ի վերջո, 1943 թվականին նյույորքաբնակ Հարություն Քյուրտյանն այն 100 դոլարով գնել է հայտնի հնավաճառ Գրիգոր Մինասյանից: Այժմ այս մեծարժեք Ավետարանը Քյուրտյանի ձեռագրական հավաքածուի մասն է կազմում:

ՄԱՄԱԽԱՐՈՒԹՈՒՆ

Մամախարունը Գորիսի շրջանի Խոտ գյուղի հին գերեզմանատանը Տարսայիճի, Զարիի հետ Մուրատի հիշատակին խաչքար է կանգնեցրել: Արձանագրությունն անթվակիր է, ահա այն.

Յ[խու]ս Բ[րիստո]ս, Ես՝ Մամախարուն, Տարսայիճս, Զարս կանկնեօհինք զհաչս ի փրկութիւն հոգո Մուրատին, իշեց[եք]¹⁰²:

Խաչքարի պատրաստման ոճը և շրջապատում գտնվող թվակիր խաչքարերը թույլ են տալիս ասելու, որ այս խիստ ուշագրավ խաչքարը պատրաստվել է 13—14, ամենաուշը 15-րդ դարում: Խաչքարն այժմ ընկած է պատվանդանի մոտ, որն իր նախնական տեղում է: Պատվանդանի առաջ, նույնպես նախնական վիճակում, գտնվում է մեծ գերեզմանաքար, որի երեսին փորագրված է. «Այս է հանգիստ Մուրատին»:

¹⁰¹ Հարություն Քյուրտյան, Համառոտ ցուցակ հայերեն գրչագիրներու Քյուրտյան հավաքածուի ի Ուիչիդս, Գանձաս, ԱՄՆ: Բանբեր Մատենադարանի, 1971, № 10, էջ 422: Նաև Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 826:

¹⁰² Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 2, էջ 62: